

**Найдюк Віталій Сергійович,**  
фінансовий директор ТОВ «Луганське енергетичне об'єднання»

## **СУТНІСТЬ ТА ПЕРЕДУМОВИ ІННОВАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ ПІДПРИЄМСТВ**

*У статті уточнено сутність поняття «інноваційний розвиток підприємства». Визначено ключові передумови інноваційного розвитку підприємств незалежно від видів їх економічної діяльності. Проведено деталізацію цих передумов для підприємств ресторанного господарства з різною цільовою аудиторією споживачів. Отримані результати можуть бути покладені в основу удосконалення процесу прийняття управлінських рішень щодо інноваційного розвитку підприємств.*

Ключові слова: інновація, інноваційний розвиток, підприємство, інноваційний потенціал, ресторанне господарство, управління, передумови.

**Постановка проблеми в загальному вигляді.** Останнім часом багато країн (у т.ч. Україна) оголосили про пріоритетність їх стратегічного курсу на інноваційний розвиток економіки. Про це, зокрема, свідчить проведене в Україні 17 червня 2009 р. парламентське слухання «Стратегія інноваційного розвитку України на 2010-2020 роки в умовах глобалізаційних викликів», прийняте з метою створення в країні організаційних, економічних та інших умов для підвищення ефективності інноваційної діяльності організацій та розвитку національної інноваційної інфраструктури, Закон України «Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні», Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Державної цільової економічної програми «Створення в Україні інноваційної інфраструктури» на 2009-2013 роки» та розпорядження «Про схвалення Концепції розвитку національної інноваційної системи». Це, а також усвідомлення того, що невід'ємною складовою інноваційного розвитку економіки країни передусім є інноваційний розвиток підприємств різних сфер економічної діяльності та організаційно-правових форм, обумовлюють актуальність проведення досліджень, присвячених проблематиці інноваційного розвитку як на макро-, так і на мікрорівні.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** Аспектам інноваційного розвитку присвячено багато наукових праць, у яких досліджено стратегії та методи забезпечення інноваційного розвитку, визначено його вплив на процеси, пов'язані з розвитком держави й регіонів, галузей та окремих підприємств. Велике значення з точки зору обґрунтування загальнотеоретичних засад інноваційного менеджменту й сутності та ролі інновацій в економіці підприємств мали праці Й. Шумпетера [1], П. Друкера [2], Б. Санто [3], Б. Твісса [4] тощо. Результати досліджень інноваційної діяльності підприємств та питання, що певною мірою стосуються проблематики управління їх інноваційним розвитком, останнім часом висвітлювалися в наукових публікаціях С. Ілляшенка і Ю. Шипуліної [5; 6], Б. Мільнера [7], В. Гриньової і В. Власенко [8], І. Федулової [9], І. Левицької [10] та інших. Однак, незважаючи на названі вище дослідження, нині ще не сформувалося єдиного чіткого визначення поняття «інноваційний розвиток підприємства». При цьому, як слушно зауважив Ю. Погорелов [11], інноваційний розвиток підприємства достатньо часто ототожнюють із поняттям його розвитку в цілому, а це, на нашу думку, некоректно. Недостатньо вивченими лишаються і аспекти встановлення передумов інноваційного розвитку непромислових підприємств. Так, наприклад, хоча деякі питання інноваційного розвитку у сфері ресторанного господарства (РГ) вже висвітлювались у працях

Г. П'ятницької, Н. П'ятницької [12; 13], Л. Яцуна, О. Борисової [14] й інших, передумови цього розвитку для різних за доступністю закладів (підприємств) РГ усе ще чітко не визначені.

**Метою статті** є уточнення дефініції «інноваційний розвиток підприємства», визначення ключових передумов інноваційного розвитку сучасних підприємств та проведення деталізації цих передумов на прикладі закладів (підприємств) РГ.

**Викладення основного матеріалу.** З метою уточнення сутності будь-якого поняття, передусім доцільно провести аналіз уже наявних його дефініцій, а також розглянути усталене значення та / або етимологію слова чи слів, що утворюють поняття. Вивчення численних наукових джерел, у яких так чи інакше йдеться про інноваційний розвиток, дозволили встановити, що нині сформувався два основних підходи до розуміння цього терміна: 1) предметно-технологічний, або орієнтований на науковий результат, який, зокрема, простежується у працях Й. Шумпетера [1], П. Завліна [15], І. Балабанова [16] та ін. та при якому інноваційний розвиток розглядається як кінцевий результат наукової чи науково-технічної діяльності; 2) функціональний, що зустрічається у працях Б. Санто [2], Б. Твісса [3] та ін., у яких інноваційний розвиток пов'язують із функціями створення, впровадження, поширення нововведень, реалізації інноваційних проєктів тощо. Водночас варто наголосити, що в більшості випадків нині як у дослідженнях вітчизняних, так і іноземних науковців термін «інноваційний розвиток» використовується, коли йдеться про відповідний тип розвитку на макрорівні і проводяться дослідження щодо механізму реалізації науково-технічного прогресу в процесі економічного розвитку країни, регіону, формування так званої знаннєвої економіки, пошуку нових джерел економічного зростання, побудови державної інноваційної моделі розвитку тощо. При цьому під інноваційним типом розвитку, як правило, розуміють «спосіб економічного зростання, заснований на постійних і систематичних нововведеннях, спрямованих на суттєве поліпшення всіх аспектів діяльності господарської системи, на періодичному перегрупуванні сил, обумовленому логікою НТП, цілями і завданнями розвитку системи, можливістю використання певних ресурсних факторів у створенні інноваційних товарів і формуванні конкурентних переваг» [17, с. 58-59], а «інноваційною вважають таку модель розвитку, яка безпосередньо ґрунтується на отриманні нових наукових результатів та їх технологічному впровадженні у виробництво, забезпечуючи приріст ВВП головним чином за рахунок виробництва і реалізації наукоємної продукції та послуг» [18, с. 31].

Як правило, термін «інноваційний розвиток» вже тривалий час використовується і на мікрорівні (тобто на рівні підприємств та компаній), але часто без будь-яких ґрунтовних пояснень того, що під цим має сенс розуміти. Як свідчить проведений нами аналіз понад 50 англійських наукових праць [19; 20; 21; 22; 23 та ін.], що опубліковані протягом дванадцяти останніх років та присвячені проблемним аспектам упровадження інновацій у процесі розвитку підприємств, формуванню їх інноваційного потенціалу і т.п., аспект визначення сутності поняття «інноваційний розвиток підприємства» не досліджувався в жодному з них. І це незважаючи на те, що в них йдеться і про процес інноваційного розвитку (англ. *processes of innovation development*), і про розвиток інноваційних підприємств (англ. *development of innovative enterprises*), і про розроблення інноваційного потенціалу в організаціях (англ. *developing innovation capability in organisations*), і про підходи до інноваційного розвитку (англ. *approaches for innovative development*), і про інновації на підприємствах (англ. *innovations in enterprises*) тощо. Наявні ж дефініції поняття «інноваційний розвиток підприємства», що представлені в наукових працях вчених із країн СНД (табл. 1), згідно з результатами нашого дослідження є неоднорідними.

**Розділ 4 Проблеми управління інноваційним розвитком**

**Таблиця 1 – Порівняння дефініцій поняття «інноваційний розвиток підприємства», (узагальнено автором)**

Автори	Інноваційний розвиток підприємства – це	Відмітні характеристики дефініції
1	2	3
А. Кібіткін, М. Чечуріна [24]	розгортання інноваційного процесу впровадження нововведень (частіше за все технічного, технологічного характеру)	Процес упровадження нововведень
Х. Гумба [25]	не тільки основний інноваційний процес, але і розвиток системи факторів та умов, необхідних для його здійснення, тобто інноваційного потенціалу	Інноваційний процес; інноваційний потенціал
С. Ілляшенко [26]	процес господарювання, що спирається на безупинні пошук і використання нових способів і сфер реалізації потенціалу підприємств у мінливих умовах зовнішнього середовища у рамках обраної місії та прийнятої мотивації діяльності і пов'язаний з модифікацією існуючих і формуванням нових ринків збуту	Процес господарювання; реалізація потенціалу; модифікація діяльності; ринки збуту
М. Касс [27]	1) складний та довготривалий процес інноваційних перетворень на підприємстві, що включає набір цілей, заходів, які плануються, систему мотивації та способи фінансування; 2) закономірно та послідовно здійснюваний процес конкретних заходів щодо проведення наукових досліджень і розробок, створення новинок та освоєння їх у виробництві з метою отримання нової або покращеної продукції, нової або удосконаленої технології виробництва	Інноваційні перетворення; процес проведення наукових досліджень і розробок, створення новинок та освоєння їх у виробництві
С. Поляков, І. Степнов [28], І. Федулова [9], Ю. Погорелов [11]	такий розвиток підприємства, де джерелом розвитку є інновації	Розвиток за рахунок інновацій
І. Підкамінний, В. Ціпурінда [29]	шлях, який базується на поглибленні поєднання цілей підприємства, його підсистем, цілей кожної особистості, яка працює в колективі, вдосконаленні її діяльності, вдосконаленні бізнес-процесів для досягнення загальних стратегічних цілей	Поглиблення поєднання цілей підприємства та кожного його працівника; удосконалення діяльності та бізнес-процесів
І. Борисова [30]	створення на фондовому ринку привабливості з точки зору дохідності інвестиційного ризику, тобто підвищення вартості бізнесу шляхом управління інноваціями	Дохідність інвестиційного ризику; вартість бізнесу
Н. Заглуміна [31]	сукупність відносин, що виникають у ході цілеспрямованого підвищення економічної ефективності та конкурентоспроможності організації на основі інновацій	Сукупність відносин; підвищення ефективності та конкурентоспроможності через інновації
О. Адаменко [32]	1) діяльність підприємства, що спирається на постійний пошук нових методів та засобів задоволення споживачьких потреб та підвищення ефективності господарювання; 2) розвиток, що передбачає розширення меж інноваційної діяльності та впровадження інновацій в усі сфери діяльності підприємства	Нові методи і засоби задоволення потреб споживачів, підвищення ефективності; впровадження інновацій у різні сфери діяльності

1	2	3
Т. Пілявоз [33]	процес цілеспрямованого, послідовного руху підприємства до збалансованого інноваційного стану під впливом синергетичної дії зовнішніх та внутрішніх факторів, що визначають стійкість організаційно-функціональної системи підприємства в умовах ринкової економіки, який характеризується результатом якості, досягнутим залежно від інтенсивності та швидкості інноваційних процесів на підприємстві	Цілеспрямований, послідовний рух до збалансованого інноваційного стану; результат якості, що залежить від інтенсивності та швидкості інноваційних процесів
О. Мороз [34]	процес пошуку та створення нової продукції та процесів на основі використання сукупності всіх наявних засобів та можливостей підприємства, що веде до якісних змін (підвищення конкурентоспроможності, збільшення стійкості в мінливих зовнішніх умовах, формування нових ринків збуту тощо)	Пошук та створення нової продукції і процесів; якісні зміни

Критичний аналіз наведених у табл. 1 дефініцій показав, що, по-перше, ряд науковців (А. Кібіткін, М. Чечуріна, Х. Гумба, М. Касс, Т. Пілявоз) пов'язують інноваційний розвиток із розгортанням інноваційного процесу. А це, на наш погляд, не зовсім правильно, оскільки в загальноприйнятому розумінні інноваційний процес являє собою «сукупність науково-технічних, технологічних і організаційних змін, що відбуваються у процесі реалізації інновацій» [35], тоді як інноваційний розвиток на підприємстві, як правило, пов'язаний не тільки з реалізацією інновацій та цілком може вийти за межі вищезазначених змін і стосуватися економічних, маркетингових, управлінських, торговельних та / або виробничих і т.п. інноваційних перетворень. По-друге, деякі науковці (С. Ілляшенко, Х. Гумба) цілком слушно наголошують на тісному взаємозв'язку між інноваційним розвитком та потенціалом підприємства (передусім інноваційним). По-третє, є науковці (С. Поляков, І. Степнов, І. Федулова, Ю. Погорелов), які дуже вузько визначають це поняття і фактично акцентують увагу лише на джерелі цього розвитку – інноваціях. Інші ж, наполягаючи, що основою інноваційного розвитку підприємства є інновації або управління ними, на нашу думку, необгрунтовано ототожнюють цей розвиток із сукупністю відносин, що виникають у ході цілеспрямованого підвищення економічної ефективності та конкурентоспроможності (Н. Заглуміна), чи наполягають на тому, що він спрямований на підвищення вартості бізнесу, тобто на створення привабливості з точки зору дохідності інвестиційного ризику (І. Борисова). Останнє вступає у певне протиріччя з тим, що інноваційний розвиток може бути притаманний як комерційним (тобто таким, що займаються підприємництвом), так і некомерційним підприємствам, основною функцією яких є виконання соціально значущих завдань (наприклад, це може стосуватись і підприємств ресторанного господарства, які організують харчування школярів, основною цільовою установкою яких є максимальне забезпечення якісним харчуванням учнів у загальноосвітніх навчальних закладах). По-четверте, дехто з науковців (зокрема, О. Адаменко) чомусь фактично ставить знак рівності між розвитком та діяльністю. І хоча, з нашої точки зору, інноваційна діяльність підприємства впливає на його інноваційний розвиток – це нетотожні поняття. По-п'яте, невдалим вважаємо трактування І. Підкамінного та В. Ціпуринди, у якому інноваційний розвиток підприємства визначається як шлях, який базується на поглибленні поєднання цілей підприємства, вдосконаленні бізнес-процесів і т.п. з метою досягнення загальних стратегічних цілей, оскільки ці науковці нічим не підтверджують той факт, що лише при інноваційному розвитку може бути забезпечене поглиблене поєднання цілей підприємства. Крім того, дане визначення більше нагадує рекомендацію щодо

підвищення ефективності стратегічного управління підприємством, що може й не залежати від того, чи обере підприємство інноваційний шлях розвитку. Вважаємо також, що інноваційний розвиток підприємства може бути спрямований не тільки на досягнення загальних стратегічних цілей. По-шосте, підтримуємо позицію тих науковців (зокрема, О. Мороза), які наголошують, що інноваційний розвиток підприємства веде до якісних змін. По-сьоме, недоцільним вважаємо без будь-яких попередніх пояснень та обґрунтувань введення в остаточне визначення термінів і понять, які до нині ще не використовувалися у теорії інноваційного розвитку та інноваційному менеджменті підприємств. Це, зокрема, стосується поняття «збалансований інноваційний стан», яке застосувала Т. Пілявоз. При цьому незрозуміло не тільки те, що саме являє зазначений стан, але й те, яким чином його взагалі можна досягти, якщо він знаходиться «під впливом синергетичної дії зовнішніх та внутрішніх факторів», перші з яких у сучасних умовах господарювання практично постійно змінюються. Робити остаточний висновок щодо сутності поняття «інноваційний розвиток підприємства», покладаючись виключно на результати критичного аналізу дефініцій інших науковців, немає сенсу. Більш науково обґрунтовано буде, якщо перед остаточним уточненням дефініції буде чітко з'ясовано змістове наповнення та / або етимологія слів «інноваційний», «розвиток» та «підприємство».

Слово «інноваційний» є похідним від терміна «інновація» (нім. *innovation*), що у науковий лексикон вперше увів Й. Шумпетер, і який у буквальному перекладі означає втілення наукового відкриття, технічного винаходу в новій технології або новому виді виробу. У вільній енциклопедії [32] наводяться два значення поняття «інновація»: 1) вкладення коштів в економіку, що забезпечує зміну техніки та технології; 2) нова техніка, технологія, що є результатом досягнень науково-технічного прогресу. Поряд із таким техніко-технологічним трактуванням у наукових дослідженнях та нормативно-правовій базі трапляються й дещо інші підходи до визначення змісту інновації. Так, П. Друкер [2] вважає, що інновація – це особливий інструмент, який дозволяє підприємцю використовувати зміни та перетворювати їх у нові можливості для, наприклад, відкриття нового бізнесу або надання нової послуги. Таким чином, П. Друкер трактує зміст інновації з позицій інструменталізму. Б. Санто [3] ототожнює інновацію із загальним техніко-економічним процесом, у ході якого завдяки впровадженню ідей і відкриттів створюють досконаліші за якісними характеристиками товари, технології, що приносять прибуток; Б. Твісс [4] запропонував під нововведеннями розуміти процес від зародження винаходу до його комерціалізації, що поєднує в єдине ціле науку, техніку, економіку та управління. Отже, і Б. Санто, і Б. Твісс застосували функціональний підхід при визначенні змістового наповнення цього поняття. У свою чергу, М. Хучек [36] взагалі окреслив зміст інновації з трьох боків: функціональної (інновації – це процес зумисних змін у техніці, технології, організації виробництва); атрибутивної (виникненню інновацій сприяють потреби суспільства); предметної (інновації полягають у впровадженні нових засобів чи предметів праці). В українському законодавстві [37] інноваціями названо новостворені (застосовані) і (або) вдосконалені конкурентоспроможні технології, продукцію або послуги, а також організаційно-технічні рішення виробничого, адміністративного, комерційного або іншого характеру, що істотно поліпшують структуру та якість виробництва і (або) соціальної сфери, тобто при визначенні інновацій акцент робиться на кінцевому результаті наукового або науково-технічного процесу, що спрямований на удосконалення у тій чи іншій сфері. Спираючись на представлені вище, а також наведені у інших джерелах [1; 5; 8; 15-17; 22; 25 та ін.] трактування змісту поняття «інновація» робимо висновок, що всі їх умовно можна об'єднати у три групи, в яких

інновації – це: 1) результат винахідництва; 2) процес якісних змін; 3) інструмент для створення нових можливостей. «Інноваційний» – це той, що характеризує результат винахідництва, а також пов'язаний із процесом якісних змін та спрямований на створення нових можливостей. Поряд із цим погоджуємося з думкою Л. Лесакової, що «інноваційність означає уміння придумувати нові рішення, ідеї та унікальні способи об'єднання та доповнення» [20, с. 29].

Слово «розвиток» походить від дієслів «розвивати», «розвинути», що є калькою німецького «*entwicklung*», що, у свою чергу, калькує латинське «*evolutio*» – еволюція (від *evolvo* – розгортання). Дослідження змістового наповнення поняття «розвиток» на рівні економічних систем та організацій достатньо глибоко були проведені в монографіях С. Мочерного [38] та Г. П'ятницької [39]. У подальшому будемо виходити з того, що: 1) зміст розвитку в цілому пов'язаний як із якісними, так і з кількісними змінами; 2) етимологія розвитку найкраще розкривається через поняття «процес» (лат. *processus* – просування); 3) зміни, що відбуваються внаслідок розвитку в стані підсистем (підрозділів) підприємства і / або системи (підприємства) в цілому зумовлені дією основних законів діалектики (взаємного переходу кількісних і якісних змін; заперечення заперечення, єдності і боротьби протилежностей).

Зупинятися на етимології слова «підприємство» у межах даного дослідження не бачимо сенсу. Вважаємо за доцільне скористатися визначенням, що наведене у Господарському кодексі України [40], і розуміти під підприємством самостійний суб'єкт господарювання, створений компетентним органом державної влади або органом місцевого самоврядування, або іншими суб'єктами для задоволення суспільних та особистих потреб шляхом систематичного здійснення виробничої, науково-дослідної, торговельної, іншої господарської діяльності в порядку, передбаченому Господарським кодексом України та іншими законами. Пропонуємо визначити *інноваційний розвиток підприємства* як процес спрямованої закономірної зміни стану підприємства, що залежить від інноваційного потенціалу цього підприємства та джерелом якого є інновації, що створюють якісно нові можливості для подальшої діяльності підприємства на ринку шляхом реалізації уміння знаходити нові рішення, ідеї та у результаті винаходів. Як свідчать результати наших досліджень, що проводились упродовж 2002-2013 рр. на понад 250 діючих в Україні підприємствах (з яких 59% підприємства РГ, 26% – промислові, решта – інших видів діяльності), ключовими передумовами для вибору та подальшої реалізації на них саме плану / стратегії інноваційного розвитку були, з одного боку, висока інтенсивність конкуренції на ринку, що була пов'язана переважно з неціновими факторами, а з іншого – наявність на підприємстві достатньо потужного інноваційного потенціалу або достатніх обсягів фінансових коштів та належного рівня інтелектуального капіталу та / або аутсорсингу функцій менеджменту інновацій, що сприяють зміцненню конкурентних позицій підприємства на ринку та підвищенню ефективності виробництва, якщо не в короткостроковій, то в середньо- та довгостроковій перспективі, а також дозволяють досягти основних цільових установок діяльності підприємства на ринку (що можуть бути пов'язані з максимізацією економічного, соціально-економічного або навіть тільки соціального ефекту). Згідно з нашими дослідженнями умови для вибору інноваційного типу розвитку на підприємствах, що орієнтовані на різний цільовий контингент споживачів залежно від виконуваних ними функцій і доступності (за ДСТУ 4281:2004 «Заклади ресторанного господарства. Класифікація» [41] заклади (підприємства) РГ, бувають як загальнодоступні, так і закриті, що орієнтовані на споживачів, об'єднаних за професійними ознаками, тобто надають послуги з організації харчування за місцем роботи, навчання тощо), не є абсолютно однаковими (табл. 2).

Розділ 4 Проблеми управління інноваційним розвитком

Таблиця 2 – Передумови для вибору та реалізації інноваційного типу розвитку на підприємствах ресторанного господарства залежно від їх цільової аудиторії

Умова для вибору і реалізації інноваційного розвитку / приклади закладів (підприємств) РГ	Заклади (підприємства) РГ			
	з неорганізованою цільовою аудиторією споживачів		з об'єднаною за професійними ознаками цільовою аудиторією споживачів	
	загальнодоступні		закриті, що організовують харчування	
	традиційні	інноваційно орієнтовані (інноваційні підприємства)	за місцем роботи	за місцем навчання
Економічна доцільність інновацій щодо:				
– виробництва <sup>1</sup> ;	може бути	як правило, є	може бути	може бути
– обслуговування споживачів <sup>2</sup> ;	може бути	обов'язкова	може бути	може бути
– системи управління;	може бути	може бути	може бути	може бути
– рекламної кампанії;	може бути	може бути	відсутня	відсутня
– утримання / розширення ринку збуту	може бути	може бути	може бути <sup>3</sup>	як правило, відсутня
Належний для забезпечення інноваційного розвитку потенціал	Обов'язковий			
Можливості для реалізації інших типів розвитку	Економічно менш вигідні	Неприйнятні, зважаючи на специфіку діяльності	Вичерпані або не дозволяють отримати бажаний соціально-економічний ефект	
Конкуренція	Переважно нецінова		Як правило, або відсутня, або переважно цінова з тенденцією до підвищення вимог до якості організації харчування	
Запити споживачів	Диференційовані та мають тенденцію до постійних змін		Мінливі або відносно стабільні	
Наявне охоплення ринку	Окремі сегменти та «ніші» ринку		Часткове охоплення цільової аудиторії споживачів (неповне охоплення ринку)	
Опір інноваційним змінам	Відсутній або мінімальний	Практично відсутній	Мінімальний або такий, який можна швидко подолати без будь-яких втрат	
Спроможність самостійно займатися винахідництвом <sup>4</sup>	Необов'язкова (особливо для малих і середніх підприємств)	Обов'язкова	Необов'язкова та, як правило, економічно недоцільна	
Частка часу, що витрачається працівниками виробництва на розумову (ЧРП) і фізичну (ЧФП) працю <sup>5</sup>	ЧФП > ЧРП (у 78% досліджених випадків); ЧРП ≈ ЧФП	ЧРП > ЧФП	ЧФП > ЧРП	
Приклади закладів (підприємств) РГ	Традиційні ресторани, бари, кафе, підприємства швидкого обслуговування: «Два гуся», «Дрова» та ін.	Ресторани молекулярної кухні (в Україні «ДЮ»; в інших країнах світу: «Fat Duck» (Великобританія), «BARBARI» (Росія), «El Bulli» (Іспанія) та ін.)	Їдальні на промислових підприємствах	Їдальні, буфети, кафе у загальноосвітніх, професійно-технічних та вищих навчальних закладах

Примітки: <sup>1</sup> – інновації, пов'язані зі зміною засобів праці, упровадженням нових технологій виробництва тощо; <sup>2</sup> – інновації, що передбачають не тільки удосконалення процесу надання послуг, необхідних для цього засобів праці, а і вдосконалення наявних та / або розроблення абсолютно нових страв і напоїв; <sup>3</sup> – якщо працівники мають можливість альтернативного вибору щодо користування послугами з організації харчування у закладах РГ, що розміщені за місцем роботи, та в загальнодоступних, які знаходяться в безпосередній близькості від місця роботи; <sup>4</sup> – наявність відповідної матеріально-технічної бази, кваліфікованих кадрів і т.п.; <sup>5</sup> – у процесі впровадження одиниці продуктової інновації на підприємстві

Те саме стосується і обмежень у процесі інноваційного розвитку різних підприємств РГ. Так, наприклад, якщо при виробництві інноваційної товарної пропозиції для всіх без винятку закладів (підприємств) РГ одними з обов'язкових обмежень є дотримання санітарно-гігієнічних норм та забезпечення приготування безпечних для здоров'я населення страв і напоїв, то в закладах, які організують харчування за місцем навчання або роботи, до цих обмежень ще додається необхідність виконання норм забезпечення раціонального харчування дітей та підлітків, норм щодо переліку продуктів, які можна використовувати у процесі виробництва, або норм відновлення енерговитрат залежно від складності та шкідливості виконуваних робіт тощо; на підприємствах РГ, які організують харчування у санаторіях, лікувально-профілактичних закладах, ці обмеження можуть стосуватися особливостей формування дієтичного харчування і т.п.

Поряд із вищезазначеним встановлено, що на підприємствах РГ, які обрали та реалізують стратегію інноваційного розвитку, як правило, застосовується так званий ситуаційний підхід до управління.

**Висновки.** Проведені дослідження дозволили уточнити сутність поняття «інноваційний розвиток підприємства», що на відміну від існуючих дефініцій цього поняття чітко та комплексно відображає специфіку саме інноваційного типу розвитку, який залежить від інноваційного потенціалу підприємства та джерелом якого є інновації, що створюють якісно нові можливості для подальшої діяльності підприємства на ринку шляхом реалізації умінь знаходити нові рішення, ідеї та в результаті винаходи. Установлено, що ключовими передумовами для інноваційного розвитку сучасних підприємств є висока інтенсивність нецінової конкуренції на ринку та наявність на підприємстві потужного інноваційного потенціалу або можливостей (фінансових, інтелектуальних) для ефективного трансферу технологій та / або аутсорсингу функцій менеджменту інновацій. Виявлено, що комплекс передумов для вибору та реалізації інноваційного типу розвитку на підприємствах РГ, які орієнтовані на різну цільову аудиторію споживачів, не є абсолютно однаковим.

**Перспективи подальших досліджень.** Отримані результати можуть бути покладені в основу удосконалення процесу прийняття управлінських рішень щодо вибору підприємством саме інноваційного типу розвитку. Ще один вектор подальших досліджень доцільно спрямувати на визначення особливостей інноваційного розвитку різних типів підприємств РГ, непромислових підприємств інших видів економічної діяльності з урахуванням як тиску ринкового попиту, так і технологічного поштовху.

1. Шумпетер Й. Теория экономического развития (Исследование предпринимательской прибыли, капитала, кредита, процента и цикла конъюнктуры) / Й. Шумпетер; пер.с англ. – М. : Прогресс, 1982. – 455 с.
2. Друкер П.Ф. Бизнес и инновации / П.Ф. Друкер; пер. с англ. и ред. К.С. Головинского. – М.; СПб.; К. : Вильямс, 2007. – 432 с.
3. Санто Б. Инновация как средство экономического развития / Б. Санто; пер. с венг.; общ. ред. и вступ. ст. Б.В. Сазонова. – М. : Прогресс, 1990. – 295 с.
4. Твисс Б. Управление научно-техническими нововведениями / Б. Твисс; сокр. пер. с англ.; науч. ред. К.Ф. Пузыря. – М. : Экономика, 1989. – 271 с.
5. Маркетинг. Менеджмент. Інновації : монографія / за заг. ред. д.е.н., проф. С.М. Ілляшенка. – Суми : ТОВ «ГД «Папірус», 2010. – 624 с.
6. Шипуліна Ю.С. Розвиток теоретико-методологічних засад переходу підприємств на інноваційний шлях розвитку / Ю.С. Шипуліна, С.М. Ілляшенко // Маркетинг і менеджмент інновацій. – 2011. – Т. 1, № 4. – С. 103-112.



#### Розділ 4 Проблеми управління інноваційним розвитком

7. Мильнер Б. Инновационное развитие и сетевое управление / Б. Мильнер // Проблемы теории и практики управления. – 2011. – № 9. – С. 25-33.
8. Гриньова В.М. Організаційні проблеми інноваційної діяльності на підприємствах: монографія / В.М. Гриньова, В.В. Власенко. – Х. : ВД «ІНЖЕК», 2005. – 200 с.
9. Федулова І.В. Синергетична еволюційна модель інноваційного розвитку підприємства / І.В. Федулова // Наук. пр. Нац. ун-ту харч. технологій. – 2010. – № 36. – С. 114-118.
10. Левицька І.В. Проблеми інвестиційно-інноваційного розвитку підприємств харчової промисловості / І.В. Левицька // Бізнес Інформ. – 2012. – № 11. – С. 147-150.
11. Погорелов Ю.С. Оцінювання та моделювання розвитку підприємства : монографія / Ю.С. Погорелов. – Луганськ : Глобус, 2010. – 512 с.
12. П'ятницька Г.Т. Ресторанне господарство України: ринкові трансформації, інноваційний розвиток, структурна переорієнтація : монографія / Г.Т. П'ятницька. – К. : КНТЕУ, 2007. – 465 с.
13. П'ятницька Г.Т. Інноваційні ресторани технології: основи теорії : навч. посіб. для вищ. навч. закл. / Г.Т. П'ятницька, Н.О. П'ятницька. – К. : Кондор-Видавництво, 2013. – 250 с.
14. Яцун Л.М. Етапи життєвого циклу інновацій підприємств харчування / Л.М. Яцун, О.В. Борисова // Вісник ДонДУЕТ. – Донецьк : ДонДУЕТ, 1999. – № 1. – С. 79-85.
15. Основы инновационного менеджмента: теория и практика / под ред. П.Н. Завлина. – М. : ОАО «НПО «Издательство «Экономика», 2000. – 475 с.
16. Балабанов И.Т. Инновационный менеджмент : учеб. пос. / И.Т. Балабанов. – СПб. : Питер, 2001. – 304 с.
17. Захарченко В.І. Інноваційний менеджмент: теорія і практика в умовах трансформації економіки : навч. посіб. / В.І. Захарченко, Н.М. Корсікова, М.М. Меркулов.– К. : Центр навчальної літератури, 2012. – 448 с.
18. Інноваційний розвиток економіки: модель, система управління, державна політика / За ред. д-ра екон. наук, проф. Л.І. Федулової. – К. : Основа, 2005. – 552 с.
19. Lawson V. Developing innovation capability in organizations: a dynamic capabilities approach / Benn Lawson, Danny Samson // International Journal of Innovation Management. – 2001. – Vol. 5, No. 3. – P. 377-400.
20. Lesáková L. Innovations in Small and Medium Enterprises in Slovakia / Lubica Lesáková // Acta Polytechnica Hungarica. – 2009. – Vol. 6, No. 3. – P. 23-34.
21. Zott C. The business model: Recent developments and future research / Christoph Zott, Raphael Amit, Lorenzo Massa // Journal of Management. – 2011. – Vol. 37, No. 4. – P. 1019-1042.
22. Janáková H. Creative management and innovation / Hana Janáková // Creative and Knowledge Society. – August, 2012. – Volume 2, Issue 1. – P. 95-112.
23. Huo M. The Study of Knowledge Innovation Based on Enterprise Knowledge Ecosystem / Mingkui Huo // Business and Management Research. – 2013. – Vol. 2, No. 1 – P. 69-73.
24. Кибиткин А.И. Концептуальный подход к оценке инновационного развития предприятия / А.И. Кибиткин, М.Н. Чечурина // Вестник МГТУ. – 2011. – Том 14, № 2. – С. 427–434.
25. Гумба Х.М. Теоретические основы инновационного развития предприятий строительной отрасли : монография / Х.М. Гумба; МОН РФ, ФГБОУ ВПО «Моск. гос. строит. ун-т». – М. : МГСУ, 2012. – 200 с.
26. Ілляшенко С.М. Управління інноваційним розвитком: проблеми, концепції, методи : навч. посібник для студ. вузів / С.М. Ілляшенко. – Суми : ВТД «Університетська книга», 2003. – 278 с.
27. Касс М.Е. Формирование стратегии инновационного развития предприятия на основе управления нематериальными активами : монография / М.Е. Касс. – Н. Новгород : ННГАСУ, 2011. – 159 с.
28. Поляков С.Г. Модель инновационного развития предприятия / С.Г. Поляков, И.М. Степнов // Инновации. – 2003. – № 2-3 (59-60). – С. 36-38.
29. Підкамірний І.М. Системні фактори впливу на інноваційний розвиток підприємства [Електронний ресурс] / І.М. Підкамірний, В.С. Ціпуринда // Ефективна економіка. – 2011. – № 3.– Режим доступу : <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=480>.
30. Борисова И.С. Основы инновационного развития предприятий / И.С. Борисова // Известия ПГПУ им. В.Г. Беллинского. – 2011. – № 24. – С. 225-229.

31. Заглумина Н.А. Формирование инструментария оценки уровня инновационного развития предприятия : автореф. дисс. на соискание ученой степени к.э.н. : 08.00.05 / Н.А. Заглумина. – Н. Новгород, 2011. – 26 с.
32. Адаменко О.А. Концептуальні засади інноваційного розвитку підприємств / О.А. Адаменко // Наукові праці Національного у-ту харчових технологій. – 2010. – № 35. – С. 5-10.
33. Пілявоз Т.М. Інноваційний розвиток підприємства як важливий аспект розвитку економіки / Т.М. Пілявоз // Інноваційна економіка: Всеукр. наук.-вироб. журнал. – 2012. – № 4. – С. 185-190.
34. Мороз О.С. Формування системи показників для оцінювання інноваційного розвитку підприємства / О.С. Мороз // Економіка Крима. – 2012. – № 3(40). – С. 263-266.
35. Вікіпедія: вільна енциклопедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://uk.wikipedia.org/wiki>.
36. Хучек М. Инновации на предприятиях и их внедрение / М. Хучек. – М. : Луч, 1992. – 148 с.
37. Про інноваційну діяльність: Закон України від 04.07.2002 р. № 40-IV // ВВРУ. – 2002. – № 36. – С. 266.
38. Мочерний С.В. Методологія економічного дослідження : монографія / С.В. Мочерний. – Львів : Світ, 2001. – 416 с.
39. П'ятницька Г.Т. Управління підприємством в епоху глобалізму : монографія / Г.Т. П'ятницька. – К. : Логос, 2006. – 568 с.
40. Господарський кодекс України від 16.01.2003 р. № 436-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/436-15/page>.
41. Заклади ресторанного господарства. Класифікація: ДСТУ 4281:2004. – К. : Держспоживстандарт України, 2004. – 12 с.

**В.С. Найдюк**, финансовый директор ООО «Луганское энергетическое объединение»

#### **Сущность и предпосылки инновационного развития предприятий**

*В статье уточнена сущность понятия «инновационное развитие предприятия». Определены ключевые предпосылки для инновационного развития предприятий независимо от видов их экономической деятельности. Проведена детализация этих предпосылок для предприятий ресторанного хозяйства с разной целевой аудиторией потребителей. Полученные результаты могут быть положены в основу усовершенствования процесса принятия управленческих решений относительно инновационного развития предприятий.*

Ключевые слова: инновация, инновационное развитие, предприятие, инновационный потенциал, ресторанное хозяйство, управление, предпосылки.

**V.S. Naidiuk**, Financial Director of LLC «Lugansk Energy Association»

#### **The nature and preconditions of enterprises' innovative development**

*The aim of the article is clarifying the definition «innovative development of enterprise», identify the key preconditions for the innovative development of enterprises regardless of their types of economic activity, and determine detail of these preconditions for catering trade enterprises with different consumers audience.*

*The results of the analysis. The results of the analysis of a lot of scientific sources are showed that now formed two main approaches to the understanding of the term «innovative development»: 1) object-oriented technology or research results, where innovative development is seen as the result of scientific or scientific-technical activity, 2) functional, where innovative development is associated with the functions of creation, implementation and dissemination of innovations, implementing innovative projects, ect.*

Critical analysis of the definitions of concept «innovative development of enterprise» is showed that, firstly, a number of scholars associated innovative development with the deployment of the innovation

process. This, in our opinion, is not quite correct, because the innovative development of the enterprise is usually associated not only with the implementation of innovation. It may be apply economic, marketing, administrative, commercial and / or industrial and etc. innovative change. Second, some scholars rightly emphasize the close relationship between innovation and enterprise capabilities. Thirdly, there are scientists who are define this concept and actually emphasize it only which source of development – innovation. Others scientists think that the basis of innovative development is innovation or their management. Also we believe that this is not reasonably identify the development of a set of relations that arise in the course of a targeted economic efficiency and competitiveness. Fourth, some scholars actually equates development and activities. Fifth, sometimes enterprise's innovative development is defined as a path that is based on a combination of deepening business objectives, improve business processes, etc. in order to achieve common strategic objectives. These scholars does not confirm the fact that only in the innovative development can be achieved combining in-depth business objectives. Sixthly, we support the position of those scholars who emphasize that enterprise's innovative development leads to qualitative changes. Seventh, we consider it inappropriate without any prior explanation or justification introduction to the final determination of terms and concepts that until now have not been used in the theory of innovation and innovation management. In particular, the notion «balanced state of innovation».

**Conclusions and directions of further researches.** Our studies have clarified the nature of the concept «innovative development of enterprise», which in contrast to existing definitions of the term clearly and comprehensively reflects the peculiarities of an innovative type of development. It depends on the innovation potential of enterprises and innovations, creating new opportunities for follow-up on the market by implementing the ability to invent new solutions, ideas and inventions as a result.

On the basis of the results of our study during 2002-2013 years by more than 250 enterprises in Ukraine (59% catering trade' enterprises, 26% industrial companies, the remaining companies – another economic activities) we are identified the key preconditions for the innovative development of modern enterprises. On the one hand, it is the high intensity of competition in the market that has been associated mainly with non-price factors, on the other – strong innovative capacity or sufficient levels of funding and an appropriate level of intellectual capital for the effective technology transfer and / or outsourcing functions of management innovations that help to strengthen the competitive position on the market and improve the efficiency of production. Also are determined preconditions for the innovative development of catering trade' enterprises with different consumers audience.

The results of our researches can be the basis for improving the process of decisions making about enterprises's innovative development.

**Keywords:** innovation, innovative development, enterprise, innovation potential, catering trade, management, preconditions.

1. Schumpeter, J.A. (1982). *Teoriia ekonomicheskoho rozvitiia (Issledovaniia predprinimatelskoi pribyli, kapitala, kredita, protsenta i tsikla koniunktury) [The theory of economic development (An inquiry into profits, capital, credit, interest and business cycle)]* (Trans.) Moscow: Progress [in Russian].
2. Drucker, P.F. (2007). *Biznes i innovatsii [Innovation and Entrepreneurship]* (K.S. Holovinskii, Trans. & Ed.). Moscow; Saint Petersburg; Kiev: Viliams [in Russian].
3. Santo, B. (1990). *Innovatsiia kak sredstvo ekonomicheskoho rozvitiia [Innovation as a tool for economic development]* (Trans.). B.V. Sazonov (Ed.). Moscow: Prohress [in Russian].
4. Twiss, B. (1989). *Upravlenie nauchno-tekhnicheskimi novovvedeniami [Managing technological innovation]* (Trans.). K.F. Puzyr (Ed.). Moscow: Ekonomika [in Russian].
5. *Marketynh. Menedzhment. Innovatsii [Marketing. Management. Innovations]* (2010). S.M. Illiashenko (Ed.). Sumy: TOV «TD «Papyrus» [in Ukrainian].
6. Shypulina, Yu.S., & Illiashenko, S.M. (2011). Rozvytok teoretyko-metodolohichnyh zasad perehodu pidpnyemstv na innovatsiinyi shliakh rozvytku [The development of theoretical and methodological foundations of enterprises' transition to innovative development]. *Marketynh i menedzhment innovatsii – Marketing and Management of Innovations*, 4, Vol. 1, 103-112 [in Ukrainian].

7. Milner, B. (2011). Innovatsionnoe razvitie i setevoe upravlenie [Innovation development and network management]. *Problemy teorii i praktiki upravleniia – Problems of Management Theory and Practice*, 9, 25-33 [in Russian].
8. Hrynova, V.M., & Vlasenko, V.V. (2005). *Orhanizatsiini problemy innovatsiinoi diialnosti na pidpryemstvakh [Organizational problems of innovation activity at enterprises]*. Kharkiv: VD «INGEK» [in Ukrainian].
9. Fedulova, I.V. (2010). Sinerhetychna evolutsiina model innovatsiinoho rozvytku pidpryemstva [Synergetic evolutionary model of enterprise' innovation development]. *Naukovi pratsi Natsionalnoho universytetu kharchovykh tekhnolohii – Proceedings of the National University of Food Technologies*, 36, 114-118 [in Ukrainian].
10. Levitska, I.V. (2012). Problemy investytsiino-innovatsiinoho rozvytku pidpryemstv kharchovoi promyslovosti [Problems of investment and innovative development of the food industry]. *Biznes Inform – Business Inform*, 11, 147-150 [in Ukrainian].
11. Pohorelov, Yu.S. (2010). *Otsiniuvannia ta modeliuvannia rozvytku pidpryemstva [Evaluation and modeling of the enterprise development]*. Luhansk: Globus [in Ukrainian].
12. Piatnytska, H.T. (2007). *Restoranne hospodarstvo Ukrainy: rynkovi transformatsii, innovatsiinyi rozvytok, strukturna pereorintatsiia [Ukrainian catering trade: market transformation, innovative development, structural reorientation]*. Kyiv: KNTEU [in Ukrainian].
13. Piatnytska, H.T., & Piatnytska, N.O. (2013). *Innovatsiini restoranni tekhnolohii: osnovy teorii [Innovative restaurant technology: fundamentals of theory]*. Kyiv: Kondor-Vydavnytstvo [in Ukrainian].
14. Yatsun, L.M., & Borisova, O.V. (1999). Etapy zhyttievoho tsykladu innovatsii pidpryemstv kharchuvannia [The stages of the life cycle of innovation of enterprises' catering]. *Visnyk DonDUET – Bulletin of DonSUET*, 1, 79-85 [in Ukrainian].
15. *Osnovy innovatsionnoho menedzhmenta: teoriia i praktika [Basics of innovative management: theory and practice]* (2000). P.N. Zavlina (Ed.). Moscow: OAO «NPO «Izdatelstvo «Ekonomika»» [in Russian].
16. Balabanov, I.T. (2001). *Innovatsionnyi menedzhment [Innovative management]*. Saint-Petersburg: Piter [in Russian].
17. Zakharchenko, V.I., Korsikova, N.M., & Merkulov, M.M. (2012). *Innovatsionnyi menedzhment: teoriia i praktyka v umovakh transformatsii ekonomiky [Innovative management: theory and practice in the conditions of the economy transformation]*. Kyiv: Tsentr uchbovoi literatury [in Ukrainian].
18. *Innovatsiinyi rozvytok ekonomiky: model, systema upravlinnia, derzhavna polityka [Innovating development of economy: model, system of management, state policy]* (2005). L.I. Fedulova (Ed.). Kyiv: Osnova [in Ukrainian].
19. Lawson, B., & Samson, D. (2001). Developing innovation capability in organizations: a dynamic capabilities approach. *International Journal of Innovation Management*, Vol. 5, 3, 377-400 [in English].
20. Lesáková, L. (2009). Innovations in Small and Medium Enterprises in Slovakia. *Acta Polytechnica Hungarica*, Vol. 6, 3, 23-34 [in English].
21. Zott, C., Amit, R., & Massa, L. (2011). The business model: Recent developments and future research. *Journal of Management*, Vol. 37, 4, 1019-1042 [in English].
22. Janáková, H. (2012). Creative management and innovation. *Creative and Knowledge Society*, Vol. 2, 1, 95-112 [in English].
23. Huo, M. (2013). The Study of Knowledge Innovation Based on Enterprise Knowledge Ecosystem. *Business and Management Research*, Vol. 2, 1, 69-73 [in English].
24. Kibitkin, A.I., & Chechurina, M.N. (2011). Kontseptualnyi podkhod k otsenke innovatsionnoho razvitiia predpriatiia [The conceptual approach to the evaluation of enterprise' innovative development]. *Vestnik MHTU – Bulletin of MSTU*, Vol. 14, 2, 427-434 [in Russian].
25. Humba, Kh.M. (2012). *Teoreticheskie osnovy innovatsionnoho razvitiia predpriati stroitelnoi otrasli [Theoretical basis of innovative development of the construction industry' enterprises]*. Moscow: MSBU [in Russian].

26. Illiashenko, S.M. (2003). *Upravlinnia innovatsiynym rozvytkom: problemy, kontseptsii, metody* [Management of innovative development: problems, concepts, methods]. Sumy: Universytetska knyha [in Ukrainian].
27. Kass, M.E. (2011). *Formirovanie stratehii innovatsionnoho razvitiia predpriatiia na osnove upravleniia nematerialnymi aktivami* [Forming a strategy of innovative development of the enterprise on the basis of intangible assets management]. Nizhniy Novgorod: NNSABU [in Russian].
28. Poliakov, S.H., & Stepanov, I.M. (2003). Model innovatsionnoho razvitiia predpriatiia [A model of innovative development of the enterprise]. *Innovatsii – Innovation*, 2-3 (59-60), 36-38 [in Russian].
29. Pidkamyni, I.M., & Tsipurynda, V.S. (2011). Systemni faktory vplyvu na innovatsiynyi rozvytok pidpriemstva [Systemic factors of influence to the innovative development of enterprises]. *Efektivna ekonomika – Efficient Economy*, 3. Retrieved from: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=480> [in Ukrainian].
30. Borisova, I.S. (2011). Osnovy innovatsionnoho razvitiia predpriatii [Fundamentals of innovative development of the enterprises]. *Izvestiia PHPU im. V.H. Belinskoho – News of PSPU named after V.G. Belinsky*, 24, 225-229 [in Russian].
31. Zablumina, N.A. (2011). Formirovanie instrumentarii otsenki urovnia innovatsionnoho razvitiia predpriatiia [Forming tools assess the level of company's innovative development]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Nizhniy Novgorod: NNSABU [in Russian].
32. Adamenko, O.A. (2010). Kontseptualni zasady innovatsiynoho rozvytku pidpriemstv [Conceptual foundations of enterprises' innovative development]. *Naukovi pratsi Natsionalnoho universytetu kharchovykh tekhnolohii – Proceedings of the National University of Food Technologies*, 35, 5-10 [in Ukrainian].
33. Piliavoz, T.M. (2012). Innovatsiynyi rozvytok pidpriemstva yak vazhlyvyi aspekt rozvytku ekonomiky [Innovative business development as an important aspect of economic development]. *Innovatsiina ekonomika – Innovative Economy*, 4, 185-190 [in Ukrainian].
34. Moroz, O.S. (2012). Formuvannia systemy pokaznykiv dlia otsiniuvannia innovatsiynoho rozvytku pidpriemstva [Formation of indicators to assess the enterprises' innovative development]. *Ekonomika Kryma – Economy of Crimea*, 3(40), 263-266 [in Ukrainian].
35. Vikipediia: vilna entsyklopediia [Wikipedia: free encyclopedia]. [uk.wikipedia.org](http://uk.wikipedia.org/wiki). Retrieved from <http://uk.wikipedia.org/wiki> [in Ukrainian].
36. Khuchek, M. (1992). *Innovatsii na predpriatiakh i ikh vnedrenie* [Innovations at enterprises and their implementation]. Moscow: Luch [in Russian].
37. Zakon Ukrainy Pro innovatsiynu diialnist: vid 4.07.2002 r. № 40-IV [Law of Ukraine on innovative activity from July 4, 2002, № 40-IV] (2002). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy – Bulletin of Verkhovna Rada of Ukraine*, 36, 266 [in Ukrainian].
38. Mochernyi, S.V. (2001). *Metodolohiia ekonomichnoho doslidzhennua* [Methodology of economic research]. Lviv: Svit [in Ukrainian].
39. Piatnytska, P.T. (2006). *Upravlinnia pidpriemstvom v epohu hlobalizmu* [Enterprise management in the era of globalization]. Kyiv: Logos [in Ukrainian].
40. Hospodarskyi kodeks Ukrainy [Commercial Code of Ukraine]. (2003, January 16, № 436-IV). [rada.gov.ua](http://rada.gov.ua). Retrieved from <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/436-15/page> [in Ukrainian].
41. *Zaklady restorannoho hospodarstva. Klasyfikatsiia: DSTU 4281:2004* [Establishments of the Catering Trade. Classification] (2004). Kyiv: State Committee of Ukraine for Technical Regulation and Consumer Policy [in Ukrainian].

Отримано 04.07.2013 р.